

Чиж П. О.,
аспірант кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВА НА ЖИТТЯ ВІДПОВІДНО ДО ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

THE PROBLEM TO DEFINE CONTENT OF THE RIGHT TO LIFE PURSUANT TO JUDICIAL CONCEPT OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Стаття стосується визначення змісту права на життя в розумінні правомочностей людини, які випливають із положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і практики їх застосування Європейським судом з прав людини.

Ключові слова: право на життя, репродуктивні права, батьківські права, громадські свободи, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, ЄСПЛ.

Стаття касається определения содержания права на жизнь в разрезе правомочий человека, вытекающих из положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практики их применения Европейским судом по правам человека.

Ключевые слова: право на жизнь, репродуктивные права, родительские права, гражданские свободы, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Европейский суд по правам человека, ЕСПЧ.

The article deals with content's definition of the right to life in the context of human legal powers, which derive from the European Convention on Human Rights and respective European Court's of Human Rights decisions.

Key words: right to life, reproductive rights, parental rights, civil liberties, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, ECHR.

Постановка проблеми. На європейському континенті основним правовим актом є Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція), яка не тільки закріплює нормативне визначення права на життя, захист якого повинен бути забезпечений на належному рівні державами-учасницями, але й створює спеціальний наддержавний юрисдикційний орган, метою якого є тлумачення положень Конвенції та розгляд індивідуальних спорів, що виникають на підставі порушення положень Конвенції державами-учасницями, – Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). В Україні рішення ЄСПЛ визнаються джерелом права, отже, практика ЄСПЛ у нашій правовій системі та на міжнародному рівні визначає зміст права на життя.

Завданням цієї статті є дослідження проблемних питань у частині визначення змісту права на життя, яке випливає з практики ЄСПЛ щодо застосування відповідного положення ст. 2 Конвенції до національних правових систем держав-учасниць.

Виклад основного матеріалу. Одним з елементів змісту права на життя є *право особи не бути позбавленою життя зі сторони держави чи за мовчазної згоди або ж сприяння держави іншими особами*. Винятки, встановлені у ч. 1 ст. 2 Конвенції, стосуються виконання законного смертного вироку суду, винесеного після визнання особи винною у вчиненні злочину, за який передбачене таке покарання; крім цього, не розглядається як незаконне порушення права на життя виключно необхідне застосування сили для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, котру законно тримають під вартою; у разі вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстан-

ня [1]. Виняток щодо умисного позбавлення життя, встановлений у ч. 1 ст. 2 Конвенції, фактично був виключений відповідними Протоколами до Конвенції, які скасували безумовне застосування смертної кари. Кожен із цих протоколів ратифікований Україною. Тому враховуючи, що смертна кара безумовно заборонена в Україні, звернімо увагу на інші аспекти положень практики ЄСПЛ, з яких випливає зміст права на життя.

З огляду на наведені вище винятки з правила щодо незаконного позбавлення життя можна зробити висновок, що основним із суб'єктів, що має утриматися від застосування насильства, яке може спричинити смерть, у розумінні Конвенції є держава. Змістом права на життя можна визначити право особи вимагати від держави дотримання такого обов'язку, а саме держава зберігає умовну монополію на застосування насильства з метою захисту інших осіб, виконання покарань і встановлення правопорядку загалом. Відповідно, йдеться передусім про силові (правоохоронні) органи держави, функції яких тісно пов'язані з можливістю та необхідністю застосовувати насильство.

Найбільш показовим у цьому контексті є справа «Мак-Канн та інші проти Сполученого Королівства», де розглядалося питання правомірності застосування зброї владою Великої Британії на Гібралтарі стосовно трьох комбатантів Ірландської Республіканської Армії, які готували теракт. Як зазначив ЄСПЛ, положення ст. 2 забезпечує пряме нормативно-правове регулювання щодо умисного чи свідомого застосування представниками держави сили, що може спричинити смерть. Однак, зазначає ЄСПЛ у п. 148 наведеної справи, це положення вже тлумачилося як таке, що застосовується не лише до

випадків умисного вбивства, а й у ситуаціях, коли дозвіл на «застосування сили» може у підсумку призвести до ненавмисного позбавлення життя [2]. Малоімовірно, що в сучасних європейських державах можна зустріти випадки прямої вказівки на позбавлення життя людини (а не затримання, коли це можливо). Тим не менше, найбільш частими залишаються випадки, коли особа позбавляється життя з огляду на застосування сили зі сторони державних силових органів у тих чи інших випадках. Відповідно, основним змістом права на життя в розумінні Конвенції є не бути підданим незаконному небезпечному для життя застосування сили зі сторони державних органів чи за їх мовчазною згодою. Навіть із застосуванням сили, яка, на перший погляд, має легітимний характер, держава в особі силових органів повинна діяти з найбільшою обережністю та намагатися мінімізувати ризик заподіяння смерті під час застосування такої сили. Це повною мірою демонструється у справі «Мак-Канн та інші проти Сполученого Королівства», у якій застосування сили було продиктоване обґрунтованими побоюваннями вчинення теракту на території Гібралтару. Тим не менше, ЄСПЛ зазначив, що таких осіб можна було затримати завчасно, не допускаючи їх на територію Гібралтару, мета затримання підозрюваних на етапі замаху на злочин не виправдовувала ціль і не зовсім обґрунтовано було допустити такі умови, за яких застосування сили було необхідне, навіть якщо цьому служила мета збирання доказів щодо скоєння теракту [2].

Тому щоразу, аналізуючи зміст права на життя, особа має право не бути підданою застосуванню сили, яка має нелегітимний характер у розумінні ч. 2 ст. 2 Конвенції, відповідно до якої позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

1. для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;

2. для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, котру законно тримають під вартою;

3. у разі вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстання [1].

«Виключно необхідне» тлумачиться як таке застосування сили, яке не має іншої розумної альтернативи за відповідних фактичних обставин, що склалися. Тому в аналізованій у цій частині дослідження справі, яка демонструє й основний зміст позитивного аспекту права на життя та вказує на критерій легітимності застосування сили, було зроблено висновки, що ЄСПЛ не переконаний у тому, що вбивство трьох терористів було виключно необхідним застосуванням сили для захисту людей від неправомірного насильства в сенсі п. 2(а) ст. 2 (ст. 2–2-а) Конвенції. З огляду на це було вирішено, що ст. 2 Конвенції було порушено [2]. Тому сам лише сумнів у легітимності застосування сили та неможливість держави довести протилежне може свідчити про порушення права на життя у цивільно-правовому сенсі з усіма негатив-

ними наслідками, як це зазначається далі. Позицію щодо обов'язку доведення щодо наявності таких виключних обставин зі сторони держави висловлено у справі «Михалкова та інші проти України» [3]. Це робить зміст права на життя не лише абстрактним правом, яким наділена особа, а реальним дієвим цивільно-правовим механізмом, що у разі порушення права людини на життя може бути предметом дієвого судового захисту як у межах національних судів, так і в межах міжнародних судових інституцій, серед яких у Європі ЄСПЛ відіграє провідну роль.

Саме про такий підхід до тлумачення положень ст. 2, що стосується позбавлення особи прав нелегітимним насильством зі сторони держави, неодноразово зазначав ЄСПЛ ще на початку діяльності з оновленням правовим регулюванням згідно з Протоколом 11 до Конвенції [4]. Так, у справах «Сурінг проти Сполученого Королівства» від 07 липня 1989 р. чи «Лоїзиду проти Туреччини» від 23 березня 1995 р. Суд зазначив, що у підході до тлумачення ст. 2 потрібно керуватися, насамперед, предметом і метою Конвенції як документа, спрямованого на захист конкретних людей, який вимагає тлумачення та застосування її положень у спосіб, що забезпечує практичність та ефективність установлених ним запобіжних заходів [5; 6]. Саме тому положення Конвенції, що визначають зміст цього права та механізм його захисту, повинні трактуватися у якнайбільш сприятливий спосіб, який гарантує захист відповідного права на життя. Отже, будь-який виняток, пов'язаний із дозволом застосування виключно необхідної сили, що спричинило в результаті смерть особи, повинен бути предметом детального розслідування у державі, під юрисдикцією якої перебувала особа. Це стосується не лише розгляду конкретних справ ЄСПЛ, але й необхідності забезпечити аналогічний підхід до захисту права на життя на рівні, визначеному в Конвенції усіма державами, що її ратифікували.

Щодо змісту права на життя у контексті позитивного обов'язку держави не позбавляти життя будь-яку особу, зокрема у контексті застосування сили представниками відповідних силових відомств із порушенням легітимної мети, встановленої у Конвенції, то необхідно, щоб такі представники силових відомств діяли у цей момент як службовці держави. В іншому разі держава може нести відповідальність виключно тому, що не забезпечила належний законодавчий та / або фактичний захист особі, котра стала жертвою вбивства. Таку позицію зазначив ЄСПЛ у справах «Горовенки та Бугара проти України» [7], «Енукідзе та Гіргвліані проти Грузії» [8] та у багатьох інших рішеннях. На думку Суду, дії суб'єкта злочину як приватної особи не можуть стосуватися відповідальності держави за матеріально-правовим аспектом ст. 2 Конвенції лише через те, що такий суб'єкт злочину був державним службовцем (службовцем силових органів держави). Цікаво, що у наведеному рішенні у справі «Горовенки та Бугара проти України» Суд визначив такі поняття, як «матеріально-правовий» і «процесуальний» аспекти права на

життя зі ст. 2 Конвенції [7]. Перший полягає у порушенні безпосередньо права на життя зі сторони держави шляхом нелегітимного застосування сили. Інший встановлює вимогу забезпечити належні процесуальні засоби захисту родичів потерпілої особи, котру позбавили життя. Останній аспект слід розглядати як окремий елемент змісту права на життя.

У контексті наведеного можемо резюмувати, що позбавлення приватної особи життя іншою особою не означає автоматичного порушення державою своїх зобов'язань щодо захисту права на життя, якщо було здійснено усі необхідні дії щодо захисту життя особи за наявності інформації щодо існування реальної загрози, а надалі було забезпечено належне розслідування та механізм компенсації завданої шкоди родичам загиблого. Отже, потрібно розглянути інші елементи змісту права на життя, які впливають із Конвенції та доповнюють в цьому плані цивільно-правове регулювання права на життя у правовій системі України.

Доповненням зобов'язань держави активними діями не заподіювати смерті особі та наріжним елементом змісту права на життя є право на ефективний захист життя зі сторони держави та інших осіб, яке можна розділити на інші піделементи. Так, найбільш широке трактування змісту права на життя випливає з поєднання положень ст. 2 Конвенції, а саме: «право на життя охороняється законом» і «нікого не може бути умисно позбавлено життя» [1]. Саме перша частина положення дає підстави для широкого трактування змісту права на життя, яке кореспондує з обов'язком держави забезпечити на законодавчому рівні юридичне та фактичне збереження життя кожному, хто перебуває у межах її юрисдикції. Таке забезпечення повинно бути реалізоване на практиці насамперед у діяльності правоохоронної системи та інших інституцій, пов'язаних із забезпеченням життя кожної людини.

Першим таким елементом змісту права на життя у практиці ЄСПЛ є **право на ефективний захист з боку правоохоронної системи**. Цей аспект положення права на життя відповідно до Конвенції, на нашу думку, відіграє більшу регулятивну роль, ніж заборона для держави чи інших осіб позбавляти особу життя, оскільки це положення трактується ЄСПЛ доволі широко та передбачає сукупність інституційних і правових заходів, які повинна вживати держава для активного захисту життя людини.

Так, наприклад, у справі «Осман проти Сполученого Королівства» [9] Суд зазначив, що держава мала обов'язок запобігти та не допустити скоєння кримінального правопорушення, а це загалом передбачає вчинення усіх необхідних дій для зниження ризику позбавлення життя особи чи навіть посягання на життя особи, якщо наявна інформація про реальну загрозу вчинення правопорушення, яке посягає на життя особи, а особливо в умовах, коли можна передбачити час скоєння правопорушення. У справі «Осман проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ встановив, що державні органи не застосували всі можливі засоби та способи для реалізації обов'язку,

зазначеного у п. 1 ст. 2 Конвенції, не усунувши ризик позбавлення життя [9]. Тому розгляд питання про належне виконання зобов'язань держави із гарантування права на життя та встановлення, чи були достатніми вжиті державою відповідні заходи, лежить у площині практичної організації та функціонування правоохоронної системи, яка має гарантувати належний фізичний захист особи у кожній із відповідних ситуацій від протиправних посягань з боку будь-яких інших осіб. Це стосується як криміногенних проявів, так і інших аспектів суспільного життя, які полягають в усуненні небезпеки техногенного характеру, забезпеченні медичного обслуговування, належному захисті цивільного населення під час воєнних конфліктів тощо.

Таких прикладів у практиці ЄСПЛ щодо неналежного захисту державою осіб у межах її юрисдикції є безліч. Показовим є висновок у справі «Дінк проти Туреччини», за якою скаргники наполягали, що держава не захистила право на життя журналіста, хоча у міру його професійної діяльності та висловлювань щодо турецько-вірменського конфлікту небезпека для життя та здоров'я журналіста була прогнозована. У цій справі Суд дійшов висновку, що органи державної влади не передбачили належних шляхів захисту права на життя особи, висловивши позицію, що такий захист повинен надаватися незалежно від факту звернення особи до державної влади із заявою про такий захист [10]. Наведене вказує на ту обставину, що в одному й тому ж випадку порушником права на життя може бути як суб'єкт злочину, котрий протиправно позбавляє життя людину своїми діями, так і органи державної влади, які своєю бездіяльністю не забезпечили належного захисту такої особи.

Система захисту особи з боку правоохоронної системи, що повинна забезпечувати недоторканість права на життя, повинна включати в себе не лише фактичну діяльність правоохоронних органів, але й належне кримінально-правове законодавство та засоби цивільно-правового захисту, які забезпечуватимуть загальну правову превенцію правопорушень, що посягають на життя.

На відповідному поєднанні юридичного та фактичного аспектів захисту права на життя з боку правоохоронної системи держави наголошував Суд у справі «Гонгадзе проти України», зазначаючи, що основне завдання держави щодо забезпечення права на життя включає прийняття ефективних норм кримінальних законів для попередження злочинів проти особи, що забезпечуються правоохоронним механізмом для попередження, усунення та покарання за порушення таких норм. За відповідних обставин такий обов'язок також поширюється на позитивний обов'язок органів державної влади вживати заходів попередження для захисту особи або осіб, чиє життя знаходиться під загрозою здійснення кримінальних дій іншими особами [11]. Тому зміст права особи на життя, який передбачає зокрема право на захист зі сторони правоохоронної системи, повинен включати як суто юридичний, так і організаційний кореспондуючий обов'язок захисту людини державою.

Сам факт наявності якісного кримінально-правового чи іншого законодавства та функціонування правоохоронної системи ще не означає належного забезпечення державою права на життя, оскільки така система й законодавство, без сумніву, повинні відповідати критеріям ефективності. Так, у справі «Калвеллі та Чільйо проти Італії», ЄСПЛ зазначав, що ст. 2 Конвенції в частині гарантування державою права на життя не буде дотримано, якщо захист, що забезпечується національним законодавством, існуватиме тільки в теорії: насамперед такий захист повинен також ефективно працювати на практиці [12]. Отже, чи було належним чином дотримано право особи на життя, зокрема в частині функціонування правоохоронної системи, – питання, яке повинно бути встановлено у кожній конкретній справі з урахуванням наявності сукупності обставин.

На критерії «належного» й усестороннього захисту права на життя в межах юрисдикції держави зазначає Суд у багатьох своїх рішеннях. Про необхідність саме критерію належного захисту неодноразово зазначалося у рішенні від 09 червня 1998 р. у справі «L.C.B. проти Сполученого Королівства» [13], рішенні від 09 червня 1998 р. у справі «Мастроматтео проти Італії» [14], рішенні від 24 жовтня 2002 р. у справі «Пол та Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства» [15] та ін. Водночас застосування положень ст. 2 Конвенції у частині захисту права особи на життя застосовується як у випадках, пов'язаних із вимогою персонального захисту однієї або кількох осіб, котрих можна заздалегідь визначити як потенційних жертв діянь, що можуть призвести до смерті, так і в справах, що стосуються обов'язку надавати загальний захист суспільству, про що Суд зазначив у справі «Майорано та інші проти Італії» [16]. Згадана справа стосувалася обставин, відповідно до яких внаслідок неналежного виконання прокурором своїх обов'язків і ненадання суду інформації про поведінку особливо небезпечного засудженого за вбивство злочинця на волю було випущено особу, яка була суспільно небезпечною і пізніше здійснила подвійне вбивство. Усе це вказує, що регулювання права на життя не лише повинно мати теоретичне абстрактне значення, а й вимагає належного забезпечення його непорушення, яке передбачає прийняття сукупності законодавчих і практичних заходів зі сторони держави, що забезпечували б ефективний захист усіх осіб, котрі перебувають у межах її юрисдикції.

У контексті правоохоронної системи та законодавчого забезпечення захисту права на життя зі сторони останньої показовим є висновок ЄСПЛ, здійснений у рішенні від 09 квітня 2009 р. у справі «Шиліх проти Словенії», де зазначається, що негайна реакція органів влади є необхідною для підтримки громадської впевненості у їхній відданості принципу верховенства права та попередженню будь-яких ознак незаконних дій або їх безкарності [17]. На тому, що кримінально-правові положення й заходи, прийняті на їх основі, повинні забезпечувати загальносуспільну превенцію вчинення кримінальних правопорушень, що посягають на життя, згадано також

у справі «Гонгадзе проти України» [11]. З вищеведеного можна зробити однозначний висновок, що право на життя передбачає як право на індивідуальний захист правоохоронною системою особи, щодо якої наявна загроза життю, так і право очікувати загальносуспільного захисту та превенції криміногенних факторів, які повинні здійснювати держава для належного захисту права на життя. В іншому разі невжиття таких заходів захисту як індивідуального, так і загальносуспільного характеру, якщо між таким невжиттям і негативними наслідками наявний причинно-наслідковий зв'язок, є підставою для встановлення порушення зі сторони держави положень ст. 2 Конвенції.

Виходячи з вищеведеної судової практики, згідно з якою наголошується на комплексності змісту права на життя, досліджуване суб'єктивне право не лише повинне включати право на захист зі сторони правоохоронних органів, але й передбачає **право особи на захист зі сторони інших державних інституцій та осіб, яке забезпечується ефективним правовим регулюванням**. Йдеться про установи, покликані безпосередньо забезпечити збереження життя громадян (переважно це медичні чи рятувальні установи, які повинні у різних ситуаціях зберегти найвищу цінність – життя людини). До цієї категорії, крім медичних і рятувальних установ, можна також віднести органи, завданням яких є забезпечення екологічної безпеки, цивільного захисту, безпеки харчових продуктів і предметів побуту – інших органів, котрі не можна віднести до категорії правоохоронних у класичному розумінні цього терміна.

У практиці ЄСПЛ одним із найбільш показових рішень у цій сфері є рішення від 23 травня 2014 р. у справі «Арская проти України». У відповідній справі було піднято питання щодо неналежного надання медичної допомоги особі, яка відмовилася від певного виду процедур лікування. Однак така особа мала психічне захворювання, і фактична можливість усвідомлювати наслідки відмови від операційного втручання та ін'єкцій пеніциліну ставилася під сумнів. Крім цього, підставою скарги матері загиблого було й те, що не вчасно було допущено особу до відділення інтенсивної терапії. За результатами розгляду цієї справи Суд встановив, що законодавство України неналежно регулювало питання доступу осіб до відділень інтенсивної терапії, а також неналежно встановлювало вимоги та процедуру встановлення правочинності відмови від лікування особи. Зокрема, на законодавчому рівні неналежно було захищено право на життя особи за наявності у неї психічного розладу, внаслідок чого загиблий не отримав медичної допомоги, яка була вкрай необхідною для збереження його життя [18]. Таким чином, держава повинна на належному рівні врегулювати діяльність щодо надання тих послуг населенню, що безпосередньо пов'язані зі збереженням життя, зокрема медичних, рятувальних, послуг із забезпечення безпечною для життя довілля, продуктів харчування чи предметів побуту тощо.

У вже згадуваній справі «Калвеллі і Чільйо проти Італії» Суд зазначав, що вищезазначені позитивні

зобов'язання вимагають від держав створення відповідного законодавства, яке б змушувало лікарні, як державні, так і приватні, вживати відповідних заходів для захисту життя своїх пацієнтів. Вони також вимагають створення ефективної незалежної судової системи з метою забезпечення встановлення причини смерті пацієнтів, котрі перебували на лікуванні як у державному, так і в приватному секторі, та притягнення до відповідальності винних [12]. Таким чином, навіть якщо заклади охорони здоров'я чи інші установи, діяльність яких пов'язана із захистом життя громадян чи інших осіб, є приватними чи діють на підставі саморегулювання, право на життя, встановлене у ст. 2, вимагає на законодавчому рівні наявності ефективної правової системи, що б на практиці забезпечувала діяльність таких установ, спрямованих на вчинення усіх необхідних дій для збереження життя пацієнтів (інших осіб, за безпеку та життя яких установа у міру своїх функцій може нести відповідальність). ЄСПЛ нерозривно пов'язує ефективність такої системи із забезпеченням розслідування причин смерті пацієнтів, що, по-перше, служить цілі забезпечення права особи на захист зі сторони інших державних інституцій та осіб як елементу змісту права на життя і робить такий елемент змісту права на життя практично ефективним, по-друге, розкриває зміст іншого елементу права на життя щодо ефективного розслідування причин смерті, якому доцільно присвятити окрему увагу.

Варто зазначити, що, здійснюючи тлумачення положень ст. 2 Конвенції у справі «Хаас проти Швейцарії», Суд постановив, що ця стаття зобов'язує органи влади запобігати прийняттю людиною рішення щодо позбавлення себе життя, якщо таке рішення не було прийнято без примусу і з повним розумінням того, про що йдеться [19]. Подібну за змістом позицію ЄСПЛ висловив, аналізуючи положення досліджуваної статті Конвенції у справі «Кілавуз проти Туреччини», відповідно до якої держава не лише зобов'язана утримуватися від умисного та / або неправомірного позбавлення життя, але й вживати заходи, необхідні для захисту життя громадян, котрі перебувають під її юрисдикцією, від третіх осіб, а за необхідності – від них самих [20]. Тому суб'єктом захисту виступатиме держава не лише в особі уповноважених державних органів, але й будь-які відповідні установи та громадяни, що перебувають у межах юрисдикції відповідної держави.

На нашу думку, відповідне тлумачення статті зобов'язує державу прийняти не лише закони, які б забезпечували діяльність правоохоронної системи та медичних, рятувальних чи інших забезпечувальних установ, але й відповідне законодавство, що зобов'язуватиме будь-яких інших осіб надати відповідну допомогу людині, яка перебуває в небезпеці. Таке законодавство повинно бути ефективним. В Україні наведене забезпечується положеннями кримінального права, зокрема ст. 135 «Залишення в небезпеці», ст. 136 «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані», іншими статтями Кримінального кодексу України

[21]. Тому прийняттям таких положень законодавець прямо зобов'язує надавати іншим людям допомогу у збереженні їх життя та повідомляти спеціалізовані установи про небезпечні для життя третіх людей обставини. На нашу думку, походження таких положень впливає із самої природи людини, оскільки допомога іншим людям у небезпеці закладена на генетичному рівні.

Отже, елементи змісту права на життя, які впливають із положень ст. 2 Конвенції та підходу до їх тлумачення з боку ЄСПЛ, тісно переплітаються один з одним. Більшість правомочностей, вказані вище, не будуть ефективними, якщо на рівні національного законодавства не функціонуватиме ефективна система розслідування і притягнення до відповідальності тих осіб, які своїми діями чи бездіяльністю порушили право на життя інших людей у межах юрисдикцій держав-учасниць досліджуваної Конвенції.

З огляду на це **право на ефективне розслідування обставин смерті** є і важливим засобом забезпечення права на життя, зокрема у частині загальної правової превенції порушення цього права, однією з ключових правомочностей, що впливають із цього суб'єктивного права, і необхідним елементом правової системи, який дозволяв би отримати, поряд із належним державним захистом права на життя, справедливе відшкодування потерпілим особам чи їх правонаступникам і родичам.

Відповідний елемент змісту права на життя доволі часто порушувався як в Україні, так і в інших державах-учасницях Конвенції, а тому ЄСПЛ завжди часто наголошував на необхідності дотримання цього стандарту у функціонуванні правоохоронної й адміністративної системи держави.

У справі «Мак-канн проти Сполученого Королівства» відзначено, що загальна правова заборона довільних убивств агентами держави була б неефективною на практиці, якби не існувало процедури розгляду законності застосування смертоносної сили державними органами. На думку ЄСПЛ, обов'язок захищати право на життя згідно з цим положенням (ст. 2), взятий у поєднанні з загальним обов'язком держави за ст. 1 Конвенції «гарантувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в [цій] Конвенції», непрямо вимагає наявності певної форми ефективного офіційного розслідування випадків позбавлення людей життя внаслідок застосування сили, зокрема агентами держави [2]. Надалі цей підхід було відображено в іншій практиці Суду, зокрема у рішеннях, прийнятих проти України.

Так, у рішеннях від 16 січня 2014 р. у справі «Валерій Фуклевіч проти України» [22] та від 08 серпня 2013 р. у справі «Горовенки та Бугара проти України» [7] Суд використовує такий термін, як «процесуальний аспект» / «процесуальні вимоги» ст. 2 Конвенції, зазначаючи, що останні полягають у забезпеченні осіб належними правовими процедурами, пов'язаними з порушенням права на життя та захисту відповідних правомочностей потерпілих осіб.

Вимога щодо забезпечення належного розслідування обставин і причин смерті тієї чи іншої людини є незамінним критерієм для визначення ефективності забезпечення права на життя. ЄСПЛ зазначає, що в кожному конкретному випадку потрібно визначити, чи всі наявні засоби юридичного захисту в їх сукупності можуть як теоретично, так і практично вважатися юридичними засобами, які дозволяють встановлювати факти, забезпечувати притягнення до відповідальності винних і надавати відповідне відшкодування потерпілому. Така оцінка не може бути абстрактною, а має бути спрямована на те, щоб визначити, чи правова система була ефективною у кожній конкретній справі. Відповідна теза була зазначена у справах «Арская проти України» (рішення від 05 лютого 2014 р.) [18] «Биржиковські проти Польщі» (рішення від 27 червня 2006 р.) [23], «Додов проти Болгарії» (рішення від 17 січня 2008 р.) [24] та ін.

Слушним є висновок ЄСПЛ, що органи державної влади повинні вживати всіх заходів для отримання усіх наявних доказів, які стосуються подій застосування сили державою, показань очевидців, доказів експертиз і, за потреби, висновків розтину тіла, що надають повну і точну інформацію про тілесні ушкодження, а також результати об'єктивного аналізу медичних висновків, включно з висновками про причину смерті [25]. Такий підхід відображений у справі «Михалкова та інші проти України» в рішенні від 12 грудня 2011 р. де зазначається, що будь-які недоліки у розслідуванні, які підривають його здатність встановити причину смерті або відповідальну особу, створюють ризик недодержання такого стандарту належного розслідування та можуть призвести до відповідальності держави за процесуальним аспектом ст. 2 Конвенції [3]. Такий обов'язок держави безпосередньо кореспондує з відповідним правом на життя та його змістом, який у національному законодавстві повинен відповідати стандартам, наявним у практиці ЄСПЛ.

Слід звертати особливу увагу не лише на стандарт належності у питанні збирання належної доказової бази й кінцевого результату кримінального розслідування смерті особи, але й на критерій строків розслідування, який має значення для встановлення факту належного забезпечення права на життя. Так, у справах «Меркулова проти України» [26] та «Качурка проти України» [27]. Суд неодноразово зазначав про те, що істотна затримка у розслідуванні замаху на життя може сама по собі підірвати громадську впевненість у дотриманні органами влади принципу верховенства права та порушити питання за ст. 2 Конвенції, окрім випадків, коли така затримка виправдана об'єктивними обставинами.

Таким чином, елементом права на життя згідно з Конвенцією та практикою ЄСПЛ також є правомочність у самої особи чи родичів потерпілого вимагати від державних органів належного розслідування смерті (небезпечного ушкодження здоров'я), яке б відповідало критеріям належності й ефективності і було б здійснено в розумні строки. Безумовно, таке право нерозривно пов'язане з іншою правомочніс-

тю, яка впливає з права на життя, – права на відшкодування шкоди, заподіяної державою порушенням права на життя в процесуальному аспекті, а також фактичною можливістю в юридичний спосіб отримати таке відшкодування.

У цьому контексті цікава позиція була висловлена у справі «Арская проти України». Право переслідування або засудження третіх осіб за вчинення злочину не може існувати незалежно, а ефективна судова система відповідно до вимог ст. 2 може, а за певних обставин і повинна включати кримінально-правові засоби захисту. Однак, якщо порушення права на життя чи фізичну недоторканність не є наслідком навмисних дій, позитивні зобов'язання, передбачені ст. 2, щодо створення ефективної судової системи не обов'язково вимагають надання кримінально-правового засобу юридичного захисту в кожному випадку. У конкретному випадку злочинної недбалості медичних працівників зобов'язання, наприклад, може бути виконано, якщо правова система дасть жертвам можливість отримати відшкодування за допомогою виключно цивільного судочинства або у поєднанні останнього з кримінально-правовими засобами захисту, що дозволить встановити відповідальність відповідних лікарів і отримати будь-яке відповідне цивільно-правове відшкодування, таке як компенсація за завдану шкоду [18]. Також можуть бути передбачені дисциплінарні заходи [28].

У продовження наведемо позицію Суду, висловлену у справах «Бучинська проти України» [29] та «Ігор Шевченко проти України» [30], відповідно до якої позитивний обов'язок держави за ст. 2 Конвенції вимагає існування ефективної незалежної судової системи для забезпечення належного відшкодування шкоди, завданої внаслідок тілесного ушкодження, що загрожує життю або загибелі. Така система має передбачати порядок проведення незалежного та неупередженого офіційного розслідування, здатного встановити причину тілесних ушкоджень і визначити винних осіб з метою їх покарання.

Як впливає з наведеного вище, поряд із правом на ефективне розслідування не менш важливе значення має пов'язане право на відшкодування шкоди. Останні в сукупності становлять важливі елементи права на життя, які мають функції забезпечення реалізації права на життя на практиці.

Попередньо нами зазначалися певні дискусії щодо місця права на відшкодування шкоди серед правомочностей, що складають зміст права на життя. Проте, як впливає із практики ЄСПЛ, **право на відшкодування шкоди** є незамінним елементом і правомочністю, яка впливає зі ст. 2 Конвенції. Розглядаючи спірні питання, чи відносити справи щодо права на відшкодування шкоди до категорії скарг про порушення ст. 2, чи до ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту), Суд у справах «Матушевський і Матушевська проти України» [31], «Махмут Кайя проти Туреччини» [32], «Гасяк та інші проти Туреччини» [33] дійшов висновку, що цю категорію справ слід розглядати виключно у контексті права на життя.

Як зазначається в рішенні від 08 серпня 2013 р. у справі «Меркулова проти України», доступність засобів відшкодування шкоди, заподіяної смертю чи небезпечним для життя тяжким тілесним ушкодженням, є важливим критерієм для оцінки того, чи виконала держава свої зобов'язання за ст. 2 Конвенції [26]. Аналогічне судження висловлено у справах «Райковська проти Польщі» [34], «Федіна проти України» [35]. Тому як у національному законодавстві, так і крізь призму міжнародного права (приватного чи публічного) слід розглядати право на відшкодування шкоди як незамінний елемент цивільно-правового аспекту права на життя.

Повертаючись до тези про відсутність відповідальності держави за процесуальним аспектом ст. 2 Конвенції, слід підкреслити, що відповідальними суб'єктами щодо забезпечення прав, передбачених Конвенцією, є саме держави-учасниці Конвенції, які за порушення відповідних зобов'язань можуть бути притягнені до цивільно-правової відповідальності. Для порівняння – позбавлення права на життя може бути здійснено протиправно приватною особою, що буде підставою для притягнення цієї особи до кримінальної, цивільно-правової чи іншої відповідальності перед родичами загиблої особи. Обов'язок держави у такому разі – забезпечити належні механізми юридичного захисту потерпілих родичів загиблої особи, зокрема в частині надання можливості належного відшкодування.

У справі «Кац та інші проти України» Суд повторює, що у разі втрати людського життя за обставин, які можуть бути підставою для порушення питання про відповідальність держави, ст. 2 покладає на державу обов'язок забезпечити всіма доступними їй засобами адекватне реагування – судове або будь-яке інше – щоб належним чином реалізувати відповідні законодавчі й адміністративні засади, запроваджені задля захисту права на життя, і таким чином домогтися припинення того чи іншого порушення цього права та призначення відповідного покарання (див. рішення у справі) [36]. У справах «Горовенки та Багара проти України» [7] та «Цехоньська проти

Польщі» [37] суд наголошував, що обов'язок держави гарантувати право на життя повинен вважатися таким, що включає вжиття розумних заходів для забезпечення безпеки осіб та, у разі тяжкого ушкодження або загибелі, наявність ефективної незалежної судової системи, яка гарантуватиме юридичні засоби, спроможні встановити факти, притягнути до відповідальності винних і забезпечити належне відшкодування потерпілим.

З огляду на сказане можемо резюмувати, що право на відшкодування шкоди заподіяної життю необхідно розглядати у виключному взаємозв'язку із самим правом на життя. Разом із правом на ефективне розслідування, право на відшкодування шкоди є незамінними елементами змісту права на життя, які визначають основу практично-прикладної суті його цивільно-правового характеру.

Висновки. Враховуючи все вищенаведене, можна зробити висновок, що найбільш усталений підхід до визначення змісту права на життя у практиці ЄСПЛ є включення таких основних елементів до складу досліджуваного суб'єктивного цивільного права:

1) право особи не бути позбавленою життя зі сторони держави чи за мовчазної згоди або ж сприяння держави іншими особами;

2) право на ефективний захист життя з боку держави та інших осіб.

У свою чергу, право на ефективний захист життя зі сторони держави та інших осіб можна поділити на такі піделементи:

1) право на ефективний захист з боку правоохоронної системи;

2) право особи на захист зі сторони медичних закладів, інших державних чи приватних інституцій, функція яких – рятувати життя людини, що повинно забезпечуватися ефективним правовим регулюванням;

3) право на захист зі сторони інших людей;

4) право на захист від самого себе;

5) право на ефективне розслідування обставин смерті;

6) право на відшкодування шкоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 02 жовтня 2013 р. *Урядовий кур'єр*. № 215.
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мак-Канн та інші проти Сполученого Королівства». URL: http://aau.edu.ua/static/pdf/art2_judg1.pdf.
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Михалкова та інші проти України». *Офіційний вісник України*. 2011 р. № 82. С. 78. Ст. 3012.
4. Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини: Протокол від 17 липня 1997 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. С. 291.
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сурінг проти Сполученого Королівства». URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aidx=407>.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лоїзиду проти Туреччини (попередні заперечення)». URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/e03f84d554419c19c22580eb002428a1/\\$FILE/CASE%20OF%20LOIZIDOU%20v.%20TURKEY.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/e03f84d554419c19c22580eb002428a1/$FILE/CASE%20OF%20LOIZIDOU%20v.%20TURKEY.pdf).
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горовенки та Бугара проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/27320.docx>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Енукідзе та Гіргвліані проти Грузії» / Європейський Суд з прав людини. Бюллетень Європейського Суду по правам человека. 2011. № 10. С. 20–21.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Осман проти Сполученого Королівства» № 23452/94 від 28 лютого 1998 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.

10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Дінк проти Туреччини» № 2668/07 від 14 вересня 2010 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гонгадзе проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/430.docx>.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Калвеллі і Чільйо проти Італії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «L.C.B. проти Сполученого Королівства». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мастроматтео проти Італії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пол та Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Майорано та інші проти Італії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шиліх проти Словенії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Арская проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/37842.docx>.
19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хаас проти Швейцарії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
20. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кілауз проти Туреччини». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
21. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
22. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Валерій Фуклев проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/40536.docx>.
23. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Биржиковські проти Польщі». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Додов проти Болгарії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
25. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Карабуля проти Румунії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
26. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меркулова проти України». *Офіційний вісник України*. 2013. № 45. С. 115. Ст. 1628.
27. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Качурка проти України». *Офіційний вісник України*. 2012. № 35. С. 90. Ст. 1318.
28. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Во проти Франції». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
29. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бучинська проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/47521.docx>.
30. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ігор Шевченко проти України». *Офіційний вісник України*. 2006. № 33. С. 172. Ст. 2410.
31. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Матушевський і Матушевська проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/27322.docx>.
32. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Махмут Кайя проти Туреччини». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
33. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гасяк та інші проти Туреччини». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
34. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Райковська проти Польщі». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.
35. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федіна проти України». *Офіційний вісник України*. 2012. № 75. С. 207. Ст. 3064.
36. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кац та інші проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/584.docx>.
37. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Цехоньська проти Польщі». URL: <http://hudoc.echr.coe.int>.